

Милица Б. МОЈСИЛОВИЋ¹
 Универзитет у Крагујевцу
 Филолошко-уметнички факултет
 Центар за научноистраживачки рад

ИВО АНДРИЋ: ОРИЈЕНТОФОВ ИЛИ ЖРТВА ПОЛИТИКЕ НЕПРИЈАТЕЉСТВА?²

Следећи правце Андрићевих погледа управљених према Истоку, односно према Западу у његовој докторској дисертацији *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, у раду се преиспитују идеолошка полазишта нашег нобеловца. Она су оличена у приказаним ставовима који се највећим делом односе на веру, културу и књижевност на тлу Босне у периоду пре и након што је она освојена од стране Турака 1463, па све до друге половине XIX века. Посебна пажња је посвећена рецепцији и разумевању Андрићевих начела од стране различитих проучавалаца, док се истовремено уочавају размере њиховог (п)одударанја, али и постојање и неговање специфичне политике књижевно-верско-културног непријатељства када је реч о лику и делу Иве Андрића. Такође, циљ рада је да, на примерима одабраних ставова из дисертације, укаже на њихове потенцијалне недостатке и истакне кључна места, те на тај начин разреши недоумицу: је ли Андрић био оријентофоб?

Кључне речи: Босна, Иво Андрић, култура, богумили, Турци, хришћани, фрањевци

Ово место, као и сва остала места у овој расправи у којима се говори о утицају турске владавине, не би требало схватити као критику исламске културе као такве, већ једино као критику оних последица до којих је дошло услед њеног преношења на хришћанску, словенску земљу.

(Андрић 1994: 92)

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Симболичка представа „стеновитог зида“, доминантна у тексту докторске дисертације Иве Андрића *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, упућује на непробојну баријеру којом је Босна била (а можда никада није ни престала да буде) опасана. Та баријера уписивала би у себе сва деобна, гранична и друга значења која би простор Босне преводила у поље непрестаних подела на плану унутрашњег, али и сталне затворености према оном што је спољње. Управо сва та значења додељена „стеновитом зиду“ учиниће га касније идеолошки проблематичним. Тај „зид“ су као препреку видели многи проучаваоци овог Андрићевог дела: једни као премостиву, други као дефинитивну. Према Радовану Вучковићу (1994: 123), Андрић је у својој дисертацији први пут

¹ milica.mojilovic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2024. години број 451-03-66/2024-03/ 200198).

формулисао оно што је касније означавао појмом балканске судбине, а то је неизбежно страдање интелектуалаца на Балкану, поготову у Босни. Дакле, у овако образложеном тумачењу могла би се садржати поента Андрићевог инсистирања на слици зида као трајног обележја верског, културног и научног живота у Босни, од њеног средњовековног доба до друге половине XIX века. Кључ је у немогућности босанског становништва да досегне све оне техничке и културне тековине тадашњег тренутка захваљујући многострукој затворености, која је дошла заједно са османским освајачима. Андрићев „стеновити зид“, иронично, тумачи се данас у појединим бошњачким „академским“ круговима као намерна провокација упућена исламској култури и свету, као и омаловажавање достигнућа која отуда потичу. Ова специфична политика непријатељства, усмерена против Андрића и целокупног његовог стваралаштва, осмишљена да га представи као оријентофоба, заоденута је у форму бошњачког националистичког дискурса, за чије су конципирање и установљење, према Зорану Милутиновићу (2018: 40), најзаслужнији Шукрија Куртовић и његови настављачи: Адил Зулфикарпашић, Мухамед Филиповић, Мухсин Ризвић и Русмир Махмутћехајић. Овај дискурс карактерише најпре „комотан однос према чињеницама и доказима“ (2018: 18), затим аргумент да Андрић у својим делима објављеним 1945. босанске муслимане назива Турцима и, коначно, доследно поистовећивање појединачних књижевних ликова са народом из кога они потичу.

2. ВЕРСКА ПРЕВИРАЊА У БОСНИ ДО 1463. ГОДИНЕ

Проговарање о предисторији Босне и периоду који је претходио турским освајањима, Андрић отпочиње закључцима немачког истраживача (дакле човека Запада), Морица Хернеса, који је, испитујући босанско средњовековље са аспекта културе, изнео став да је „у средњем веку у Босни једва могло бити речи о некој култури“ (Андрић 1994: 9). Предмет Хернесовог истраживања били су богумилски³ надгробни споменици на терену Босне. Истичући њихову једноставност, овај немачки археолог потцртао је своје закључке о „потпуном одсуствовању сваког религиозног духа“ и „потпуном варваризму босанског народа“ (Андрић 1994: 9). Андрићев коментар о наведеној парадоксалној ситуацији у којој се одвија проучавање надгробних споменика, док се истовремено говори о апсолутном недостатку религиозности и културе – изостао је. Није доведена у питање исправност Хернесовог закључивања. Дакле, уколико су на терену пронађени поменути надгробни споменици као трагови некадашње богумилске заједнице на територији Босне, онда се став о томе да никаква ондашња култура није постојала може сматрати умногоме дискутабилним. Богумилство је изразито негативно окарактерисано у овом Андрићевом делу, па се стога и све тековине овог верског покрета помињу као безначајне у културном погледу. Као јерес настала на Истоку, у Бугарској, богумилство је у Андрићевој дисертацији сагледано као снажна противтежа тенденцијама које су потекле са Запада. Према Вучковићу (1994: 1569), Андрић негативно вреднује историјску улогу богумилства, сматрајући га одговорним за изолационизам Босне у односу на простор Европе,

³ „Босанска црква, како су богумили радо волели да се зову, била је међу три владајуће исповести у земљи од највећег утицаја и значаја на подручју духовног и политичког живота у доба самосталности Босне. [...] Како су католички мисионари са посебном ревношћу уништавали патаренске књиге и како је турска инвазија у дуготрајним ратовима упропастила све знаке културе којима нису били словенског порекла, богумилска вероисповест могла је да се реконструише једино на основу противничких списа.“ (Андрић 1994: 16)

као и за стварње првог „зида“ према Европи. У Андрићевој визири, распростирање богумилске јереси припремило је плодно тле и за касније стагнирање када је реч о културним достигнућима на простору Босне, а директно је условило и пропаст католичке цркве, о чему се у делу каже:

Католичке цркве се запуштају и разваљују, а бискупи из северне Босне, који су своју столицу већ пре тога били пренели из Босне у Ђаково, у Славонији, потпуно су изгубили ауторитет на подручју јужно од Саве. Организација католичке цркве распала се готово у потпуности. Једино су фрањевци остали да кроз читаво XV столеће буду једини браниоци католичке цркве у Босни. (Андрић 1994: 11)

Преостали фрањевци су настојали да очувањем латинског језика као црквеног зауставе даље уништење католичанства у Босни, одупру се богумилству, али и православљу и спрече евентуалне будуће покушаје да се служба обави на неком другом језику. Према Андрићу (1994: 14), католичка црква у Босни на снази добија у време турских освајања. Са друге стране, српско-православна црква у доба самосталности Босне никада није могла постићи довољан замањ који би јој омогућио развој, као што се то десило са католичком црквом. Не поричући ни кривицу католичке пропаганде, коју је сматрао неадекватном, писац као главног виновника свих будућих невоља на тлу Босне издваја богумиле, а њихово деловање илустративно дочарава визијом „стеновитог зида“, који немилосрдно раздваја Босну од Запада, не допуштајући европским културним утицајима да тамо продру и направе радикалну промену. Следећа оптужба коју Андрић ставља на терет богумила јесте стварање погодне политичке климе за долазак снажног освајача са Истока. Сарадња босанских властелина са Турцима, окарактерисана је као „општи порок у који су западали такорећи сви када им је то било потребно, мада су се касније за те грехе сви узајамно оптуживали“ (Андрић 1994: 21). Не желећи да искључи одговорност локалних владара и њихових поступака, он успоставља слику власти каква доминира Босном тога доба, непосредно пред турска освајања и окупацију. Повремено приклањање босанских владара турским великашима Андрић (1994: 21) објашњава њиховим недовољним осећањем за припадност великој целини хришћанског Запада. Под тим осећањем писац је подразумевао онај осећај који су родоначелник лозе Немањића и његови наследници гајили у вези са својом припадношћу великој целини хришћанског Истока и захваљујући којима богумилство није успело да се задржи на тлу Србије, онако како се задржало и развило у Босни. Користећи јака и учестала неслагања на верски разноликој и неуједначеној територији, Турци су успели да изврше инвазију на Босну⁴ и умање значај и утицај богумила, али и угрозе опстанак католичке цркве.

3. О ТУРСКОЈ ВЛАДАВИНИ У БОСНИ: ИСЛАМИЗАЦИЈА И ИЗОЛАЦИЈА

Друго поглавље Андрићеве дисертације доноси поновно отварање ставова везаних за културну ситуацију у Босни. Проблематичан је ауторов исказ према коме: „Питање да ли је у самосталној Босни постојала култура, каква је она била

⁴ „При томе се не сме заборавити да су Турци продирући у земљу политичкој и друштвеној подвојености и анархији могли да супротставе своју јединственост и апсолутну централизованост у управи, гвоздену дисциплину и слепу послушност; паралишућим верским свађама у Босни супротставили су своју непоколебљиву веру, која их је, досежући до фанатизма, надахњивала офанзивним духом и отпорном снагом која никада није јењавала. Предуслови за катастрофу већ су били присутни. Тако се лагано примицала 1463. година општег расула и неславне пропасти.“ (Андрић 1994: 22)

и на ком ступњу се налазила пре него што су је Турци потисли и уништили, само по себи не чини одлучујући моменат у одређивању утицаја турске владавине на духовни живот Босне.” (Андрић 1994: 25) Уколико податак о културном тренутку у Босни пре турских освајања није доступан или је мање важан, како сматра Андрић, онда не постоји ни могућност одређивања размера утицаја турске владавине. Занемарујући постојање трагова пређашње културе (јер су они остали так богумилске, а не хришћанске заједнице) о којима је отворено проговорио у првом поглављу, аутор индиректно износи закључак о њиховој ирелевантности за целокупну историју културе на територији Босне. О освајачима аутор говори као о „азијатском ратничком народу” (1994: 25), који је правовремено искористио погодну нестабилну верску ситуацију. Уз то, он наводи да је долазак Турака означио пропаст хришћанске културе и истовремено утрло пут распрострањавања и укоренивања сопствене вере, која, будући настала на сасвим другом поднебљу, не може да се прилагоди новом и на тај начин откида „духовни живот земље” од дотадашње његове традиције. Овде се мора застати и уочити нелогичност и недоследност. Шта је „то” што може да промени нова вера, када се упорно истиче да никакве значајне или било какве културе у Босни до тога доба – нема? Традиција католичанства и српско-православне цркве није се до тада усталила захваљујући непрестаним верским превирањима, док је културна заоставштина богумила иницијално означена као занемарљива, не-вредна, чак непожељна у складу са историјским контекстом у коме се ови јеретици помињу, како је и у овом Андрићевом делу. У наставку свог излагања о штетном утицају турске владавине, аутор поново користи метафору зида који се уздиже усред Босне, пратећи линију Дунава, Саве, Уне и Динарских планина, како би указао да је новонастала политичко-територијална прерасподела неприродна у етнографском, географском, али пре свега у верском смислу.

По географском положају Босна би заправо требало да повезује земље Подунавља са јадранским морем, а то значи две периферије српско-хрватског елемента и уједно две различите области европске културе. Потпавши под ислам, Босна не само да је била лишена могућности да испуни овај задатак, који јој је по природи припадао, и да учествује у културном развоју хришћанске Европе (којој припада по својим етнографским и географским обележјима), него је, штавише, због домаћег исламизираниог елемента постала моћна препрека хришћанском Западу. У томе неприродном положају Босна је остала за све време турске владавине. (Андрић 1994: 26)

Говорећи о процесу спровођења исламизације, аутор (1994: 26) истиче да је он текао полако јер је у прво време још увек било могуће наићи на земљораднике и административне службенике који су припадали хришћанском свету. Ипак, овакво стање измењено је након што су хришћани стављени пред избор од кога је зависила њихова даља егзистенција у Босни. Понуђено им је да пређу у ислам и задрже ранији статус или да одбијањем постану раја. Исламизација је довршена крајем XVI века. Доминантна пракса коју је освајач наметнуо био је ацами-оглан или данак у крви (1994: 29). У овој суровој пракси Андрић види немерљив губитак за духовни и културни живот Босне, пошто су одведена деца преваспитавана у исламском духу. Ипак занимљиво је како аутор успева да неутралише извршену асимилацију отете деце и додељује им нека карактерна обележја која нису својствена њиховим „отимачима”, чиме их јасно одваја од њих – не интегрише их у исту групацију⁵.

⁵ „Отета деца су, као што је већ речено, ускоро заборавила родитељску кућу и своју веру и постали су фанатични 'Турци'. Као потомци исконских, здравих брђана, захваљујући својој урођеној

Наводи се да је Босна претворена у полигон где се и одакле се или ратовало или кретало у освајачке походе на Мађарску (уп. Андрић 1994: 37). Спровођење исламизације умногоме је утицало на етничко-религиозну прераспodelу, у оквиру које се хришћанско становништво повукло у планине, а муслиманско настанило у равницама.

Отуда је настало оно карактеристично груписање становништва које и данас запажамо у Босни. Ова све јача изолација и онако већ изолованог становништва, и ово све веће удаљавање од јавних друмова и средишта културе није могло да остане без последица по културни и морални развој хришћана. (Андрић 1994: 37)

Овде Андрић оправдано у принудном измештању хришћана у неприступачне планинске пределе сагледава још једну отежавајућу околност када је у питању усвајање културе. Изолација у коју су у повлачењу пред освајачем ступили, онемогућавала је било какав додир хришћанског живља са културним и верским центрима који су се налазили ван територија окупиране Босне. Аутор наводи да је један од механизма спровођења исламизације било и намерно проглашавање недеље пијачним даном. Банализовање недеље као дана који у хришћанству носи сасвим одређену симболику и њено претварање у пазарни дан, довело је хришћане пред избор између вере и егзистенције. Истовремено је постојала јасна забрана у вези са рестаурацијом постојећих манастира и цркава и изградњом нових, како би они у неком тренутку ишчезли са простора Босне. „Звона су, као најгласнији и најупадљивији симболи хришћанства, стално привлачила посебну пажњу Турака. Докле год је допрла турска најезда, звона су скидана, уништавана или претопљавана ради израде топова.” (Андрић 1994: 41) Дакле, ма какав траг хришћанског живота и обичаја морао је бити збрисан. Кроз напомену да се хришћанска, црквена реликвија, каква је звоно, трансформисала у инструмент ратовања, аутор дискретно саопштава о потпуном одсуству било каквог елемента цивилизованог у Турцима као народу. Са друге стране, сарајевски Јевреји су 1794. године успели да царским ферманом издејствују поновно подизање синагоге. Свакако ни они нису избегли наметнуте услове под којим им је обнова синагоге допуштена, а који су подразумевали да она не сме бити повећана нити проширена ни за педаљ у односу на претходну (уп. Андрић 1994: 40–41). Изолација у коју су хришћани били сатерани била је додатно подупрта општим лошим стањем у којем су се налазили јавни путеви, због чега је бављење пољопривредом или индустријом и даље било на примитивном нивоу. Због тога аутор истиче заслуге Ђамил-паше званог Мухендис (инжењер), који је 1844. увео редовну поштанску везу и обезбедио курире на коњима, једном недељно између Цариграда и Травника (уп. Андрић 1994: 43). Због целокупне ситуације, која је била обележена недостатком најосновнијих логистичких, техничких и других достигнућа којима је Европа увелико располагала, Андрић (1994: 44) износи закључке о томе да је, грубо узевши, највидљивија последица турске владавине у Босни њено „враћање” у средњи век. Ипак аутор наводи и неколико позитивних примера који опредељују извештан напор босанских намесника, везира да плен прикупљен у великим освајањима уложи у културни напредак Босне. Према Вучковићу (1994: 144), Андрић је у каснијим делима настојао да указује на високе вредности исламске културе, истичући разуман однос муслимана према смрти или хвалећи лепоту богомоља (џамија), муслиманских гробаља и других. Он

интелигенцији и способности, та деца су много лакше долазила до части и угледа него што је ово био случај са Турцима који су били нерадни и оптерећени пороцима.” (Андрић 1994: 31)

истиче да су у првих сто педесет година турске владавине грађене задужбине (вакуфи), мостови, џамије и караван-сераји (уп. 1994: 46). Међутим, у XVII веку све више опада утицај ових намесника у Цариграду, што се морало одразити и на даљу изградњу јавних грађевина у Босни, али и на потоњи немар о већ постојећим⁶. Проблематичан је следећи став: „Подмитљивост коју су, како изгледа, Турци као порок своје расе испољили већ при првој појави, временом се, током опадања њихове моћи, све више повећавала, ширећи свој штетан и разоран утицај у земљи.” (Андрић 1994: 49, подвукла М. М.) Подмитљивост сасвим сигурно није особина која се може везати за одређену националност или расу, како каже Андрић. Овде је, сва је прилика, исказано ауторово разочарање везано за ситуацију у коју је Босна доведена доласком Турака, при чему се њихов конзервативizam показује као сигуран бедем који је Босну и њено становништво раздвајао од тековина Запада, као и од других културних утицаја који нису исламски. Међутим крај овог поглавља доноси ставове аутора из којих можемо наслутити да је он дословно мислио на одређену групу карактерних негативних особина коју је везивао за Турке. Суштина његовог незадовољства повезана је са тим што се део тих „турских” карактерних црта, део њиховог менталитета, одразио на староседелачко становништво и искварио га⁷. Осим физичке изолације, из овога проистиче да је посреду у њиховом случају била и психолошка изолација, формирана управо по угледу на конзервативizam придошних освајача.

Сви истраживачи Босне и њене прошлости, како српско-хрватски тако и страни, сагласни су у томе (и сви они то мање или више истичу) да је утицај турске владавине био апсолутно негативан. [...] Чак ни оном делу Јужних Словена који је прешао на ислам Турци нису могли да донесу неки културни садржај нити неки виши историјски смисао; хришћански део поданика, међутим, њихова владавина довела је једино до губитка обичаја и до назатка у сваком погледу. (Андрић 1994: 50)

Аутор најпогубнијим производом турске владавине сматра баријеру која је Босну и њене становнике вековима одвајала од европских жаришта културе, која ју је изоловала ван западне цивилизације и њених достигнућа, спречивши на тај начин једну, по свим мерилима, европску земљу да то заиста и буде. Темел те баријере, како смо већ видели, постављени су још давно пре доласка Турака, међутим, тек у време њихове владавине, она постаје стварна, готово опипљива. Када говори о промењеним особинама староседелаца и њиховом моралу, аутор подразумева снажан конзервативистички, ксенофобни утицај који је освајач над њима извршио и тиме обликовао њихов став према новинама, према свему што долази споља.

6 „Задужбине (вакуфи), којима је опстанак био везан за приходе из Мађарске, пропадају (на пример караван-серај у Вишеграду); многи земљопоседници (спахије), који су морали да напусте своја имања у Мађарској, вратили су се у Босну и пали на терет својим босанским кметовима. Онда тада у пуној мери почиње онај хаос и оно безакоње које постаје закон, а које ће потрајати до краја турске владавине.” (Андрић 1994: 46)

7 „Долазити у додир са државним властима значило је за хришћанина: или понижење или штету, због чега је он већ веома рано почео да зазира од градова као седишта државне власти, па и од сваког додира са њеним органима. [...] У дуготрајној, неравној борби, моралне особине раје су се избистриле, кристализовале и учврстиле, али су, с друге стране, доживеле и промену нагоре.” (Андрић 1994: 50)

4. О УТИЦАЈУ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ НА КЊИЖЕВНУ ДЕЛАТНОСТ У БОСНИ

Упркос свом изразито тешком положају, католичка црква у Босни успела је не само да се одржи већ и да за време турске владавине започне књижевну делатност, по чему ће дуго, као институција, бити јединствена. Фрањевачки ред окупљао је своје припаднике из два различито оријентисана центра: једни, који су се са студија враћали из Мађарске, стизали су у Босну са просветитељским и идејама о националном препороду, док су други, који су се враћали из папске државе, покушавали да подуче босанске фрањевце у духу римске политике (уп. Андрић 1994: 57). Фрањевци су били писци, како Андрић каже, утилитаристичке књижевности – њена намена била је црквеног карактера, а њене теме посвећене исправном начину хришћанског живљења. Стога се њихова књижевност, без обзира на своју тадашњу или данашњу уметничку вредност, сагледава као ретки и драгоцени траг постојања хришћанског културног делања на простору Босне у време турске владавине. Андрић фрањевачку књижевност недвосмислено сматра врло особеним и вероватно јединим начином којим се ондашње становништво могло ослободити из своје специфичне изолације.

С друге стране, фрањевци су преко своје литературе упознали јужнословенске културне центре, нарочито Загреб, са Босном и са примитивним али занимљивим облицима њеног духовног живота. [...] Управо та народска црта, та тежња да се користи народу и да се он усмерава ка бољем, може се наћи у целокупној књижевној делатности фрањеваца од Дивковића до Јукића. (Андрић 1994: 71, подвукла М. М.)

Као што се на издвојеном примеру могло уочити, аутор не негира постојање једног посебног облика културног и књижевног манира у ондашњој Босни. Он га афирмише као јединственог у црпљењу народских обележја. Како је у вези са феноменом изолације (и са њим повезаном мултикултуралношћу у Босни) приметил Јана Алексић (2014: 93), иако су били присиљени да деле један простор, православци и католици (раја), Јевреји, Турци и домаћи муслимани представљају гетоизирани, у себе затворене заједнице, међу којима се границе подебљавају друштвеним или политичким немирима. Да за српско-православну цркву није било подршке од оних од којих би она логиком била највише очекивана, истиче Андрић, наводећи као пример положај у коме се она нашла после укидања Пећке патријаршије 1767. године, када је Босна подређена патријарху у Цариграду. Слично као и у случају босанских фрањеваца, који су својим књижевним радом настојали да очувају хришћански дух и обичаје народа, у XIX веку јављају се први књижевни покушаји код српско-православног дела босанског народа, и то баш у Мостару где се у другој половини XIX века формира књижевно средиште око кога су окупљени Јован Дучић, Алекса Шантић и Светозар Ђоровић (уп. Андрић 1994: 80). Аутор, дакле, обе хришћанске заједнице у тадашњој Босни, и католичку и православну, сматра заслужнима за очување духовног живота босанског народа за време османске окупације, тачније сагледава их као жижне тачке у којима се сабирала и чувала културна баштина онога времена. Ово се може сматрати кључним делом Андрићеве докторске дисертације: наведеним ставом аутор поентира и затвара своју историјску расправу о постојању културе на тлу Босне за време турске владавине. Посебно је значајан и његов осврт на један врло специфичан облик песништва поникао из муслиманских средина. Говорећи о том делу народа, Андрић каже да се његов духовни живот скаменио у облицима туђе религије и језика (уп. Андрић 1994: 85), и управо овај став по-

стаће проблематичан у идеолошком смислу, па ће се стога Андрићева жеља да у свом разматрању босанске књижевности не искључи припаднике исламске вероисповести, тумачити у сасвим другачијем кључу.

Па ипак, постоји једно макар и ограничено подручје духовне делатности босанских муслимана које ради потпуности нашег рада не би смело да остане непоменуто. То су покушаји уметничког песништва босанских муслимана из XVII, XVIII и XIX века на српско-хрватском језику писани арапским писмом. [...] Број песничких остварења, као и њихов квалитативни значај је незнатан (11 песника са 17 песама). Међутим, они ипак заслужују извесну пажњу као занимљива појава хибридне писмености и као конкретан пример утицаја оријенталне културе на Словене. (Андрић 1994: 85)

Настојећи да својим запажањима о улози хришћанских база у очувању народне традиције и културе придружи и сазнања о књижевној делатности из друштвених кругова босанских муслимана, Андрић је отворио простор за учитавање будућих политичких, дакле идеолошких полазишта и тумачења и њихово преношење у контекст који се превасходно тичао књижевности поменуте друштвене групе. Андрићу се може замерити једино недостатак извора на основу којих је до ових закључака дошао, као што то примећује Вучковић (1994: 138) и додаје да је аутор приликом оцењивања вредности књижевне делатности босанских муслимана био подједнако оштар као и приликом процене фрањевачке књижевности и оне која је настала у оквиру српско-православне цркве у Босни. Стога Андрићева критика муслиманске књижевности није имала за циљ да обезвреди исламску културу нити њене припаднике. Аутор *Развоја духовног живота у Босни под утицајем турских владавине* доведен је тако у позицију трагичног кривца: погрешно је зато што је писао о књижевности босанских муслимана, а да није био обезбеђен бројнијим изворима, а погрешно би и да о овој књижевности уопште није проговорио. Претпоставимо да је његову пажњу, када је реч о овом особеном облику књижевности на тлу некадашње Босне, највише заокупила њена „хибридна” форма, настала из потреба муслиманског свештенства, о чему Андрић каже:

Да би у ширим слојевима народа могло васпитно деловати у духу ислама, муслиманско свештенство у Босни морало је да се служи српско-хрватским језиком, при чему се из верских разлога а у недостатку образовања на свом језику и на свом писму, примењивала арапска азбука. На тај начин створено је у Босни хибридно песништво. [...] Природно је да су та језичка остварења била прожета турцизмима, а да је језик, уколико је српско-хрватски, био унакажен и утиснут у рухо туђе поетске форме. Рима је готово увек погрешна и неправилна, целокупан тон је сувопаран и неретко тривијалан. (Андрић 1994: 86)

Оваква Андрићева оштра оцена упућена различитим језичким аспектима књижевних остварења босанских муслимана, у савременој перспективи појединих проучавалаца, претвара се у „валидан” аргумент на основу кога се ствара сасвим изокренута визура читавог андрићевски представљеног проблема културног стваралаштва у Босни. *Развој духовног живота у Босни под утицајем турских владавине* почиње да се сагледава као директна провокација упућена муслиманском живљу и исламској култури. Чисто филолошке замерке, изнете у овом делу, схватају се као увредљиве и преносе се са плана књижевности на план идеологије. Унутар једног сасвим другачије оријентисаног дискурса, заоденутог у наратив о пропуштеном ренесансном периоду у Босни, Андрићеве ставови из његове докторске дисертације представљени су као политички инспирисани. На примера преузетим из тог дискурса, биће приказан један од начина на које се одвија идеолошка злоупотреба књижевности у сврху јачања политике непријатељства.

5. ЈЕДАН ВИД САВРЕМЕНЕ РЕЦЕПЦИЈЕ АНДРИЋЕВИХ СТАВОВА О ПРВИМ КЊИЖЕВНИМ СТВАРАЊИМА У БОСНИ

Замало па читав век након што је одбрањена докторска дисертација Иве Андрића (1924), у часопису *Прилози за оријенталну филологију* издаваштва Универзитета у Сарајеву, објављен је текст Аднана Кадрића под називом „Осврт на развој духовног живота у Босни под утјецајем османске владавине: о изостанку ренесансне књижевности европског типа (од освајања 1463. до 18. стољећа)”. У научном смислу, вредни су и корисни они делови овог текста који допуњују оно што је код Андрића остало непоткрепљено у погледу сазнања о књижевности босанских муслимана. Тако он прецизније представља елементе њихове поезије:

Метрика као саставни дио поетике Бошњака на оријенталним језицима преузета је из старе, предисламске арапске поезије, уз допуне и варијације у складу са поетиком древне перзијске литерарне традиције. Митолошки јунаци у поезији у највећем броју pjesама јесу древни перзијски јунаци из ‘херојске’ епохе. У стиху се упоредо развијају и епика и лирика (и наративна и ненаративна), али и сатира. (Кадрић 2011: 131)

Оно што је код Андрића штуро речено о „хибридној” књижевности, обрађено уз недовољне изворе и литературу, у тексту А. Кадрића добило је своју научно аргументовану надградњу, захваљујући којој савремени читалац има комплетан увид у метричке, тематско-мотивске и друге аспекте поезије које су стварали босански муслимани. Међутим, тон дискурса се мења већ при првом помену Иве Андрића и позивању на његово истраживање презентовано у *Развоју духовног живота у Босни под утјецајем турске владавине*. О Андрићу се говори као о „контраверзном босанскохерцеговачком нобеловцу”, који је у својој дисертацији писао о „катастрофалном утјецају Турака по развој књижевности *домаћег славенског стиповништва*” и изнео „опће стереотипне тврдње” (уп. Кадрић 2010: 137). Андрићева запажања о поезији босанских муслимана заиста су била непотпуна, са чиме се слажу и књижевни критичари попут Р. Вучковића. Оно што је у његовој дисертацији остало недоречено о овој теми, могло је да се разуме као својеврстан изазов за наредне проучаваоце, а не као провокација или увреда изречена било ком народу. Не треба занемарити ни чињеницу да је, када је говорио о хришћанским изворима књижевне делатности у Босни, Андрић подједнако истицао заслуге и фрањеваца и српско-православне цркве. Дакле, вероисповест није за њега била никакав критеријум на основу кога би већа признања доделио једној или другој страни: за очување традиције, обичаја, народног духа и почетак књижевне делатности заслужни су и једни и други. На сасвим другачији начин ту ситуацију разматра А. Кадрић, одвлачећи свој дискурс све више и више од књижевне теорије и доводећи га у области идеологије, где почиње врло негативно да полемише са Андрићевим ставовима:

Но, све наведене констатације о ‘злим Турцима’ вриједиле су и за фрањевце у Босни који, за разлику од православних попова, од почетка 17. стољећа ипак пишу врло значајна дјела религиозно-дидактичког карактера како би олакшали народу схватање вјере у свакодневном животу. Нажалост, чак ни таква литерарна продукција код босанских православца од освајања Босне до краја 18. стољећа напосто не постоји, а камоли нека значајнија ренесансна књижевна продукција европског типа. (Кадрић 2010: 142)

Очигледна иронија која доминира наведеним одломком Кадрићевог текста свађује кривицу за стагнацију целокупног културног развоја у Босни са „злим Турака” на „православне попове”. За разлику од Андрића који је једнаке заслуге давао и фрањевцима и православцима, Кадрић се одлучује да више вреднује кул-

турна залагања првих, док друге потпуно деградира и негира њихово учешће у књижевном стварању тадашње Босне. Он на тај начин чини оно што Иво Андрић у својој дисертацији није учинио: тиме што је изопштио православце из културно-књижевног стваралаштва Босне Кадрић гради „стеновити зид“ према једној групацији која чини интегрални део босанског народа. Насупрот њему, Андрић није желео да пропусти да се макар и сажето осврне на стваралаштво босанских муслимана. Овиме се искључује свака помисао о њему као оријентофобу.

6. ЗАКЉУЧАК

Истраживање спроведено на тексту докторске дисертације Иве Андрића омогућило је увид у ставове српског нобеловца поводом вишевековне културне стагнације на простору Босне. Појаву и деловање богумила сматрао је првим у низу разлога који су довели до верско-културно-књижевног изолационизма Босне у односу на простор Европе, а сву тековину овог верског покрета – безвредном и безначајном. Са доласком Турака започело је распрострањавање и укоренивање ислама у Босни, чиме је, према Андрићу, „духовни живот земље“ откинут од дотадашње његове традиције. Примећена је недоследност: шта је „то“ што може да промени нова вера, ако се претходно инсистирало на томе да никакве културе у Босни до тога доба – нема? Принудно измештање хришћанског становништва у неприступачне планинске пределе, онемогућило је његов контакт са културним и верским центрима који су се налазили ван територија окупираних Босне. Да је Андрић у својој дисертацији тежио објективности у погледу утицаја турске владавине на босанску уметност и културу, говоре сегменти текста у којима су наведене заслуге босанских намесника за изградњу џамија, вакуфа, мостова и караван-сераја. Делови текста у којима се о муслиманима говори у негативном контексту одраз су ауторовог разочарања раздвојеношћу Босне од тековина Запада, као и од других неисламских културних утицаја. Андрић је обе хришћанске заједнице у тадашњој Босни, и католичку и православну, сматрао заслужнима за очување духовног живота босанског народа за време османске окупације. Његов осврт на један врло специфичан облик песништва поницао из муслиманских средина, постао је, у интерпретацијама појединих савремених бошњачких аутора, проблематичан у идеолошком смислу. Настојећи да својим запажањима о улози хришћанских база у очувању народне традиције и културе придружи и сазнања о књижевној делатности из друштвених кругова босанских муслимана, Андрић је отворио простор за читавање будућих политичких, дакле идеолошких полазишта и тумачења и њихово преношење у контекст који се превасходно тичао књижевности поменуте друштвене групе. На основу ставова презентовањих у тексту његове докторске дисертације, очигледно је да вероисповест није била критеријум због кога би Андрић једном делу босанског народа приписао веће заслуге за допринос култури. Захваљујући настојању да проговори не само о књижевном стваралаштву православца и католика већ и о оном које је потекло из муслиманских средина, Иво Андрић јасно се декларисао као онај ко не може бити оријентофоб. Сав напор да се он таквим ипак прикаже, резултат је агресивне политике непријатељства коју негују поједини бошњачки критичари.

ИЗВОР

Андрић 1994: И. Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2014: Ј. Алексић, Обрасци културе и културни крутови у Андрићевом роману „Травничка хроника” и дисертацији „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине”, у: С. Владив-Гловер (уред.), *Транскултурна димензија славистичких студија и компаративна књижевност*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 83–117.

Вучковић 1994: Р. Вучковић, Значај дисертације за генезу Андрићевог књижевног дела (поговор), у: Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Београд: Просвета.

Кадрић 2010: А. Kadrić, Osvrt na razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem osmanske vladavine: o izostanku renesansne književnosti evropskog tipa (od osvajanja 1463. do 18. stoljeća), Sarajevo: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60, Sarajevo, 119–144.

Милутиновић 2018: З. Милутиновић, *Бишка за прошлости: Иво Андрић и бошњачки национализам*, Београд: Геопоетика издаваштво.

IVO ANDRIĆ: ORIENTOPHOBIE OR VICTIM OF THE POLICY OF HOSTILITY?

Summary

Following the directions of Andrić's views directed towards the East, i.e. towards the West in his doctoral dissertation *Development of spiritual life in Bosnia under the influence of Turkish rule*, the paper examines the ideological starting points of our Nobel laureate. They are embodied in the displayed attitudes, which for the most part relate to religion, culture and literature on the soil of Bosnia in the period before and after it was conquered by the Turks in 1463, until the second half of the 19th century. Special attention is paid to the reception and understanding of Andrić's principles by different scholars, while at the same time observing the extent of their (mis)matching, but also the existence and nurturing of a specific policy of literary-religious-cultural hostility when it comes to the character and work of Ivo Andrić. Also, the aim of the paper is to point out their potential shortcomings and highlight key points using the examples of selected positions from the Dissertation, thus solving the doubt: was Andrić an orientophobe?

Keywords: Bosnia, Ivo Andrić, culture, Bogumili, Turks, Christians, Franciscans

Milica Mojsilović